

ΤΑ ΙΣΤΟΡΙΚΑ

Περιοδική έκδοση ιστορικῶν σπουδῶν

ΣΠ. Ι. ΑΣΔΡΑΧΑΣ, Γιά τήν Ἑλληνική Νομαρχία ☞ Δ. ΑΡΒΑΝΙΤΑΚΗΣ, Γλώσσα καί ἐθνική ταυτότητα στό Ἴόνιο ☞ Π. ΓΟΥΝΑΡΙΔΗΣ, Ζαμπέλιος καί Παπαρρηγόπουλος γιά τό φώτειο σχίσμα ☞ Μ. Ν. ΜΙΧΑΗΛ, Ἐθνοθρησκευτική ἑλληνική καί τουρκική Παιδεία στήν Κύπρο ☞ ΑΝΤΑ ΔΙΑΛΛΑ, Ἡ πρόσληψη τῆς ρωσικῆς ἐπανάστασης τοῦ 1905 στήν Ἑλλάδα ☞ Γ. ΠΛΑΚΩΤΟΣ, Ἡ ἱερή ἐξέταση στή Βενετία ☞ ΘΕΟΔΟΣΗΣ ΝΙΚΟΛΑΪΔΗΣ, Τό *Δοκίμιο ἐπί τῆς ἀνισότητος τῶν ἀνθρωπίνων φυλῶν* τοῦ Arthur de Gobineau ☞ MARIE-LAURE PORTAL, Τό ἀνατολίτικο ἐρυθρό στήν Ὄθωμανική Θεσσαλία ☞ ΣΠ. Γ. ΠΛΟΥΜΙΔΗΣ, Ὁ Ἰβάν Γκέσσοφ καί ἡ ἑλληνοβουλγαρική προσέγγιση ☞ ΧΡΟΝΙΚΟ: Βιβλιολογικό Ἔργαστήρι «Φίλιππος Ἡλιού», Ἡ προσπάθεια στό Αἴγιο συνεχίζεται, Ἡ σκοτεινή ὄψη τοῦ ἐθνικισμοῦ ☞ ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ: Ἐλευθερία Ζέη, Κωνσταντίνα Μπάδα, Δ. Δημητρόπουλος, Νάση Μπάλα, Νίκος Καραπιδάκης, Γῶργος Κόκκινος - Παναγιώτης Γατσωτής

46

Βιβλιοκρισίες

σπαστο μέρος μιᾶς εὐρύτερης ἱστορικῆς καὶ πολιτισμικῆς διαδικασίας. Ἀνατρέχοντας στὶς σκόρπιες πληροφορίες πού δίνουν οἱ διάφορες ἱστορικές πηγές –μεταξύ αὐτῶν συγκαταλέγονται τὰ περιηγητικά κείμενα, τὰ στοιχεῖα πού ἀφοροῦν τὸ ἐμπόριο τῶν εἰδῶν διατροφῆς, τὰ κατάστιχα, οἱ ἐκθέσεις προξένων, οἱ καταγραφές τῆς βιωμένης ἐμπειρίας–, στήν ἐπιτόπια ἔρευνα καὶ στήν προφορική ἱστορία, καταφέρεται νά δώσει καταρχήν μιὰ εἰκόνα γιά τήν ἴδια τήν ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς διατροφῆς, ἐντάσσοντας αὐτήν στά κοινωνικο-οικονομικά της συμφραζόμενα. Ἡ ὅλη ἀνάλυση δείχνει ὅτι ἴσχυαν διαφορετικά διαιτητικά πρότυπα καὶ συμπεριφορές στό τραπέζι καὶ ὅτι αὐτὰ διαμορφώθηκαν σέ σχέση μέ τὰ ὄρια πού ἔθεταν οἱ γεωπεριβαλλοντικοί παράγοντες καὶ ἡ οἰκονομία τῆς αὐτάρκειας, καί, συνακόλουθα, στή βάση τῆς κοινωνικῆς θέσης, τοῦ φύλου, τῆς ἡλικίας, τῆς ἐθνότητος ἢ τῆς θρησκείας. Ἡ ἀποκρυπτογράφηση ἐνός γεύματος σέ ἓνα προυχοντικό σπίτι ἢ ἓνα ἀστικό θά μπορούσε νά φανερώσει ὅλο τὸ πεδίο τῶν γευ-

στικῶν προτιμήσεων καὶ τῶν δυνατοτήτων κάθε ἐποχῆς, ἀλλά καὶ τὸ πεδίο τῶν κοινωνικῶν σχέσεων, τῶν κοινῶν ταυτοτήτων καὶ τῶν διαχωρισμῶν, ὅπως ἐπίσης καὶ τήν συμβολική διαπάλη γιά τήν κατοχύρωση τοῦ κοινωνικοῦ στάτους. Ἡ συγγραφέας τοῦ βιβλίου ἀφήνει νά ἐννοηθεῖ ὅτι ἡ κατάναλωση τῆς τροφῆς, συνδεδεμένη περισσότερο μέ τόν οἰκιακό/οἰκογενειακό χῶρο ἀλλά καὶ τόν δημόσιο, μᾶς ἀποκαλύπτει περισσότερο ἀπό τίς ἄλλες φάσεις (τῆς παραγωγῆς, τῆς μεταποίησης καὶ τῆς διανομῆς) τήν διαδικασία δόμησης τῶν διάφορων διαβαθμίσεων τῆς ταυτότητας τῶν δρώντων ὑποκειμένων.

Ἡ ἱστορικο-ανθρωπολογική μελέτη τῆς καθημερινῆς ζωῆς καὶ τοῦ ὑλικοῦ πολιτισμοῦ προωθεῖται σημαντικά μέ αὐτὸ τὸ βιβλίον τῆς Κατερίνας Κορρέ-Ζωγράφου.

Θά ἦταν πραγματικά ἰδιαίτερα χρήσιμο νά ὑπῆρχε καὶ μιὰ ξενόγλωσση περίληψη, ὥστε τὸ περιεχόμενο τοῦ βιβλίου νά γίνει προσίτιο σέ περισσότερους.

Κωνσταντῖνα Μπάδα

Οἰκιστικό δίκτυο καὶ πληθυσμιακά δεδομένα στήν Ἀνατολική Κρήτη

ΝΙΚΟΣ ΑΝΔΡΙΩΤΗΣ, *Πληθυσμός καὶ οἰκισμοί τῆς Ἀνατολικῆς Κρήτης (16ος-19ος αἰ.)*, Ἡράκλειο, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, 2006 (8ο, 619 σ.)

«Ἡ ἐξακριβωσις τοῦ πραγματικοῦ πληθυσμοῦ τῆς νήσου Κρήτης καὶ ἰδίως ἡ ἀριθμητική ἀναλογία μεταξύ τῶν Χριστιανῶν καὶ τῶν Ὄθωμανῶν κατοίκων αὐτῆς εἶχε ἀνέλθῃ κατά τὰς τελευταίας μάλιστα δεκαετηρίδας εἰς περιωπὴν ἐθνολογικοῦ, οὔτως εἰπεῖν, ζητήματος, τὰ μάλα σπουδαίου καὶ ἐνδιαφέροντος. Ἀνά πᾶσαν πολιτικὴν πε-

ρίστασιν μεγάλοι ἠγείροντο διαφωνοὶ καὶ ἀμφισβητήσεις, ἕκαστον δέ τῶν ἀντιφρονούντων μερῶν ἐπεκαλεῖτο τὰς πληροφορίες ἐκεῖνας, αἵτινες συνέφερον εἰς τὰς ἰδίας αὐτοῦ πολιτικὰς καὶ φυλετικὰς βλέψεις. Αἱ πληροφορίες αὐταὶ ἐσφαλμένα κατ' ἀρχὴν καὶ ἀναξιόπιστοι τυγχάνουσαι, ἅτε μὴ ἀπορρέουσαι ἐκ τακτικῆς καὶ ἐπισήμου ἀπογραφικῆς ἐρεύνης καὶ ἐργασίας, ἦσαν καὶ ἐκ διαμέτρου πρὸς ἀλλήλας ἀντίθετοι, πηγὴ οὔτω ἀτελεντήτων καὶ χαλεπῶν φιλονεικιῶν καθιστάμεναι». Οἱ ἐπισημάνσεις αὐτῆς τοῦ Γενικοῦ Γραμματέα

Οίκισμοί και πληθυσμός στην Ανατολική Κρήτη

της Γενικής Διοικήσεως Κρήτης Ν. Σταυράκη¹, του ανθρώπου που είχε επιφορτιστεί με τη διεξαγωγή της απογραφής του 1881 στην Κρήτη, σχετικά με τα στοιχεία που αφορούσαν στον πληθυσμό του νησιού κατά την πρό της πρώτης επίσημης αυτής απογραφής περίοδο, παρουσιάζουν, νομίζω, ανάγλυφα τόσο την κατάσταση των μαρτυριών της προ-στατιστικής εποχής όσο και το πλέγμα των αντιτιθέμενων συμφερόντων και των εθνικών και πολιτικών συγκρούσεων που διεξάγονταν γύρω από τα ζητήματα του πληθυσμού. Βεβαίως, όπως είναι γνωστό, τα προβλήματα αυτά δεν αφορούν μόνον στην Κρήτη. Άνάλογες δυσχέρειες έχει να αντιμετωπίσει όποιος επιχειρήσει να ασχοληθεί με τα πληθυσμιακά και τα οικιστικά δεδομένα οποιασδήποτε περιοχής του ελληνικού χώρου, καθώς παντού ή ανέπαρκα και ή περιορισμένη αξιοπιστία των διαθέσιμων μαρτυριών αποτελούν μία σταθερή παράμετρο, με κατά τόπους διαφοροποιήσεις και διαβαθμίσεις, που σχετίζονται με τις απογραφικές πρακτικές τις οποίες ακολούθησαν οι εκάστοτε κυρίαρχοι, όπως και με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των τοπικών πηγών για τό θέμα.

Η αναφερόμενη στά θέματα αυτά Κρητική βιβλιογραφία ευτύχησε να πλουτιστεί πρόσφατα με μία συστηματική και αναλυτική μελέτη του Νίκου Ανδριώτη, που φιλοξενήθηκε στην ώραία σειρά εκδόσεων της Βιζελαιάς Βιβλιοθήκης του Ήρακλείου. Το βιβλίο εκδόθηκε τό 2006, και αποτελεί έπεξεργασμένη μορφή διδακτορικής διατριβής, που ύποστηρίχθηκε, τέσσερα χρόνια ένωρίτερα, στό Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών. Η έργασία έπικεντρώνεται στην Ανατολική Κρήτη,

τούς σημερινούς δηλαδή νομούς Ήρακλείου και Λασιθίου, θέτει όμως στό έρευννητικό της στόχαστρο και ζητήματα που σχετίζονται με την εξέλιξη του πληθυσμού και τη διαμόρφωση του οικιστικού δικτύου όλου του νησιού από τον 16ο έως τις άρχές του 20ού αιώνα.

Τό βιβλίο έχει την ακόλουθη διάρθρωση: Προτάσσεται έκτεταμένη εισαγωγή, όπου καταγράφονται και άξιολογούνται οι πηγές του 16ου, 17ου και κατόπιν του 19ου και του άρχόμενου 20ού αιώνα, από τις οποίες μπορούν νά άντληθούν στοιχεία για τον πληθυσμό της περιοχής. Παρουσιάζεται έπίσης συνολικά τό ιστορικό πλαίσιο και ή γεωγραφική, διοικητική και οικονομική συγκρότηση του νησιού. Τό κυρίως σώμα του έργου χωρίζεται σέ τρία τμήματα. Τό πρώτο άφορά τά πληθυσμιακά δεδομένα σύμφωνα με τις βενετικές καταγραφές, τις όθωμανικές κατασχεώσεις και τις μαρτυρίες των περιηγητών και τις απογραφές του 19ου αιώνα. Τό δεύτερο άφορά τό οικιστικό δίκτυο της Ανατολικής Κρήτης και την εξέλιξη του στό χρόνο. Τό τρίτο μέρος άφορά τούς παράγοντες που έπέδρασαν άρνητικά στην εξέλιξη του πληθυσμού (έπιδημικές ασθένειες, κρίσεις διατροφής, φυσικές καταστροφές και έπαναστάσεις). Άκολουθούν παράρτημα πινάκων με άριθμητικά δεδομένα και πολυσέλιδος κατάλογος, άλφαβητικός κατά έπαρχία, όσων οικισμών έντοπίστηκαν κατά τη διάρκεια της έρυνας, όπου παρατίθενται και όποιες πληροφορίες έγινε δυνατό νά συγκεντρωθούν για την εξέλιξη του πληθυσμού τους. Ο τόμος κλείνει με έκτενή βιβλιογραφία και εύρετήρια.

Ο Ν. Ανδριώτης αναλύει διεξοδικά τις μαρτυρίες για τον πληθυσμό, έπισημαίνει τό βαθμό αξιοπιστίας τους, τις ένδεχόμενες παγίδες που κρύβουν οι πηγές, τις δυσκολίες απόσπασης της πληροφορίας. Συζητά έπίσης και θέτει στη βάση της κριτικής των πηγών στερεότυπα όπως του ύπερπληθυσμού της Κρήτης πριν από την Όθω-

1. Ν. Σταυράκης, *Στατιστική του πληθυσμού της Κρήτης*, Αθήνα 1890, φωτομνη. άνάτυπωση: Αθήνα 2002, σ. 3.

Βιβλιοκρισίες

μανική κατάκτηση και της ξηρήωσης που ακολούθησε, του υπερβολικού αριθμού θυμάτων κατά την κατάκτηση είτε από την πλευρά των Τούρκων πολιορκητών είτε από την πλευρά των χριστιανών κατοίκων, της μαζικής φυγής των Κρητικών μετά την κατάκτηση ή της πληθυσμιακής σχέσης χριστιανών - μουσουλμάνων στις πόλεις και τά χωριά της Ανατολικής Κρήτης. Έκκινώντας από τά θέματα που θίγει και από τό πλήθος στοιχείων που παραθέτει, επέλεξα νά σταθώ σέ κάποιες σκέψεις, έρωτήματα μάλλον -φοβάμαι, τουλάχιστον προσώρας, αναπάντητα- που προκύπτουν τόσο από τή μελέτη όσο και από τό τεκμηριωτικό υλικό που τή συνοδεύει.

Κατά πρώτον τό συχνά-πυκνά έπανερχόμενο ζήτημα των διαθεσίμων πηγών. Οί πηγές για τόν πληθυσμό τής Κρήτης παρουσιάζουν τά ίδια πάνω κάτω προβλήματα αξιοπιστίας που έχουν όλες οι προ-στατιστικού χαρακτήρα μαρτυρίες. Ένδιαφέρουσα ιδιοτυπία είναι ή ύπαρξη σημαντικών βενετικής προέλευσης πηγών για τόν 16ο και 17ο αιώνα, ή ύπαρξη μιάς όθωμανικής καταγραφής στά 1670, τό σοβαρό κενό του 18ου αιώνα και ή έπανεμφάνιση αξιόλογων πηγών από τίς πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα, οι όποιες πυκνώνουν όσο πλησιάζουμε στή λήξη του, όταν εμφανίζονται πλέον -από τό 1881- και οι πρώτες συστηματικές μέ σύγχρονες μεθόδους απογραφές. Όπως φαίνεται από τά στοιχεία που παραθέτει ό Ν. Ανδριώτης, τά δεδομένα αυτών των ποικίλης προέλευσης και αποκλίνουσας αξιοπιστίας μαρτυριών, παρ' ότι έξυπηρετούσαν διαφορετικές ανάγκες και δέν ακολουθούσαν κοινές μεθόδους καταγραφής, φαίνεται ότι επικοινωνούν μεταξύ τους σέ ίκανοποιητικό βαθμό. Πράγματι, τόσο σέ επίπεδο καταγραφής οικισμών όσο και σέ επίπεδο εκτιμήσεων για τόν πληθυσμό, οι πληροφορίες των πηγών επιτρέπουν νά δημιουργηθεί ένα συνδετικό νήμα. Άξιοσημείωτο μάλιστα είναι τό γεγονός ότι ή λελογισμένη σύγ-

κριση των δεδομένων των προ-στατιστικών πηγών και των πηγών τής έποχής τής στατιστικής έποχής που υποδεικνύει ό Ν. Ανδριώτης καταλήγει νά προσφέρει σοβαρές ένδείξεις ένισχυσης τής αξιοπιστίας των πρώτων, καθώς δέν έντοπίζονται δυσεξήγητες αποκλίσεις.

Μέ την αξιοπιστία και τή σύσταση των πηγών σχετίζεται και τό ζήτημα τής μείωσης του χριστιανικού πληθυσμού τής Κρήτης μετά την τουρκική κατάκτηση, μείωση που, όπως προκύπτει από όθωμανικές κυρίως πηγές, συνεχίζεται όλο τόν 17ο αιώνα. Ό Ν. Ανδριώτης έπισημαίνει παράγοντες όπως: τίς επιδημίες πανώλης, τίς επιδρομές κουρσάρων και τή δράση «χαϊνηδων», τούς έξισλαμισμούς, τήν κλίμψη του πληθυσμού τής Κρήτης σέ συσχετισμό μέ την γενικότερη δημογραφική κρίση που έχει υποστηριχθεί ότι ύπήρξε τόν 17ο αιώνα (σ. 86-90). Κατά πάσα πιθανότητα όλοι αυτοί οι παράγοντες συνέτειναν στήν εμφανιζόμενη μείωση. Παράλληλα όμως μέ την πραγματική έλάττωση του πληθυσμού, ή «λογιστική» μεταβολή που συνεπέφερε ή κατάκτηση στόν τρόπο σύνταξης των πληθυσμιακών καταγραφών, παρ' ότι δέν είναι έφικτό νά υπολογιστεί, δέν μπορεί νά θεωρηθεί άμελητέα. Όπως σημειώνει ό Ν. Ανδριώτης, τό ένδεχόμενο άρχικής υπερεκτίμησης τό 1671, ή συσχέτιση των καταγραφών μέ την καταβολή του κεφαλικού φόρου και οι πιέσεις των κατοίκων για μεταβολή του ύψους των φορολογικών τους υποχρεώσεων, είναι συστατικά τής νέας κατάστασης που έπέφερε ή όθωμανική κατάκτηση (σ. 88). Γενικότερα, άλλωστε, κάθε άλλαγή κυρίαρχου δημιουργεί και νέα δεδομένα, που άντανακλώνται και στις πληθυσμιακές καταγραφές, οι όποιες κατά κανόνα συντάσσονται για νά έξυπηρετήσουν φορολογικές ανάγκες. Ίδιαίτερα μάλιστα τά πρώτα χρόνια από την άνάρρηση μιάς νέας έξουσίας, όταν ή κατάσταση παραμένει άκόμη σχετικά ρευστή και άδιαμόρφωτη, άναμενόμενο είναι οι διαφοροποιήσεις

Οικισμοί και πληθυσμός στην Ανατολική Κρήτη

στis μεθόδους καταγραφής να αφήνουν πιο έντονο τό 'χνος τους.

Η αναλυτική εξέταση των πληθυσμιακών δεδομένων των οικισμών της Ανατολικής Κρήτης από τό συγγραφέα της παραπάνω μελέτης επιβεβαιώνει, νομίζω, όρισμένα βασικά χαρακτηριστικά της συγκρότησης των πόλεων και της ύπαιθρου στις έλληνικές περιοχές τήν περίοδο της όθωμανικής κυριαρχίας. Σέ όλη τήν Ανατολική Κρήτη κυριαρχούσε ένα μεγάλο διοικητικό και οικονομικό κέντρο, τό Ηράκλειο, πού κατοικείτο κατά πλειονότητα από μουσουλμάνους και διεκδικούσε πρωτεύοντα ρόλο απέναντι στις άλλες ισχυρές πόλεις του νησιού, σέ μιά διαμάχη μέ βαθιές ρίζες στό χρόνο και απολήξεις έως σήμερα². Τό σχήμα έπομένως ύπαιθρος - άγροτικό προϊόν = Χριστιανοί, πόλη - βιοτεχνικό προϊόν = Όθωμανοί, σέ ένα περιβάλλον όπου οί χριστιανοί πιέζουν συνεχώς για νά «άλώσουν» τή μουσουλμανική πόλη, βρίσκει έδω καλή εφαρμογή³. Άξίζει νά σημειωθεί έπίσης ή ιδιαιτερία της

πόλης του Ηρακλείου, όπου οί μουσουλμάνοι παρέμειναν πλειονότητα μέχρι τις αρχές του 20ού αιώνα, ενώ ό μουσουλμανικός πληθυσμός σταδιακά, αλλά μέ γοργούς ρυθμούς, έφθινε στή γύρω ύπαιθρο χώρα (σ. 155-161). Η πόλη άποτέλεσε μάλιστα πόλο έλξης ή καλύτερα ύστατο καταφύγιο για τόν πληθυσμό εκείνο, πού απωθούμενος από τήν άγροτική ύπαιθρο συγκεντρωνόταν σέ αυτήν, πιέζοντας μέ τή σειρά του τόν εκεί εγκατεστημένο χριστιανικό πληθυσμό.

Μιά επιπλέον παράμετρος άφορα τήν έντονη κινητικότητα, ένα είδος συγκοινωνούντων δοχείων πού λειτουργεί άνάμεσα στον χριστιανικό και τόν μουσουλμανικό πληθυσμό σέ περιόδους έντασης και κρίσης, καθώς τά κενά πού αφήνουν στό χώρο οί άποχωρούντες κάτοικοι του ένός θρησκευόματος καλύπτονται από τούς εισρέοντες του άλλου (σ. 130). Αυτό ισχύει για κάποιες χριστιανικές περιοχές, οί όποίες κυρίως μέσω των έξιολαμισμών μετατράπηκαν μετά τήν όθωμανική κατάκτηση και μέχρι τά τέλη του 17ου αιώνα σέ κατά πλειονότητα μουσουλμανικές, όσο και αντίστροφως άργότερα, τόν 19ο αιώνα πλέον, μέ τήν «κατάληψη» από χριστιανούς των τόπων πού άπελευθέρωνε ή άποχώρηση του όλοένα συρρικνούμενου μουσουλμανικού πληθυσμού της ύπαιθρου. Η Κρήτη προσφέρει νομίζω ένα καλό παράδειγμα μελέτης της διαδικασίας αυτής, τις ειδικότερες παραμέτρους της όποίας θά μπορούσε νά φωτίσει και μιά πιο έξειδικευμένη και σέ βάθος έρευνα σέ έπιλεγμένα χωριά στα όποια έντοπιζεται πύκνωση του φαινομένου.

Μιά άκόμη σταθερά του έλληνικού χώρου τόν 17ο, 18ο και 19ο αιώνα, ό μικρός ή άκόμη και ό μικροσκοπικός οικισμός πού άποτελείται από λιγοστούς κατοίκους και μερικές δεκάδες σπίτια, κυριαρχεί και στο κρητικό τοπίο⁴. Στα 1583, για παράδειγμα, οί 264 από τούς 536 οικισμούς της Ανατολικής Κρήτης -δηλαδή τό 49%- έχουν από

2. Τά σχετικά μέ τό Ηράκλειο θέματα συζητούνται έπίσης αναλυτικά στην πρόσφατη μελέτη της Έλευθερίας Ζέη, *Χώρος και φωτογραφία. Τό Ηράκλειο από τήν Όθωμανική Αυτοκρατορία στην Κρητική Πολιτεία. Συλλογή Μιχάλη Σάλλα*, Αθήνα 2005.

3. Βλ. σχετικά Β. Παναγιωτόπουλος, «Ό οικονομικός χώρος των Έλλήνων στα χρόνια της Όθωμανικής κυριαρχίας», στον τόμο *Πληθυσμοί και οικισμοί του Έλληνικού χώρου. Τοπορικά μελετήματα*, Αθήνα, Τετράδια Έργασίας ΚΝΕ/ΕΙΕ 18, 2003, σ. 30.

4. Για άλλες περιοχές πού έπιχειρήθηκαν σχετικές μετρήσεις τόν 17ο και 18ο αιώνα βλ. ένδεικτικά Β. Παναγιωτόπουλος, *Πληθυσμός και οικισμοί της Πελοποννήσου 13ος-18ος αιώνας*, Αθήνα 1985, σ. 193-195. Δ. Άνωγάτης-Πελέ, «Δημογραφικές πληροφορίες για τήν Ελλάδα από περιηγητές (1800-1820), π. *Μνήμων*, τ. 10, 1985, σ. 8 και 22. Κ. Κόμης, *Πληθυσμός και οικισμοί της Μάνης 15ος-19ος αιώνας*, Ίωάννινα 1995, σ. 251-253.

Βιβλιοκρισίες

έναν έως εκατό κατοίκους, ενώ τό 75% τών γνωστών οικισμών δέν ξεπερνούν τούς 200 κατοίκους (σ. 335, πίνακας 18). Τρεῖς αἰῶνες ἀργότερα οἱ μεταβολές πού ἔχουν σημειωθεί δέν δείχνουν νά μεταβάλλουν ριζικά τήν εἰκόνα. Σύμφωνα μέ τήν ἀπογραφή τοῦ 1881, ἀπό τούς 497 ἀπογεγραμμένους οικισμούς τῆς Ἀνατολικῆς Κρήτης, οἱ 169 ἔχουν μέχρι 100 κατοίκους (τό 34%), ἐνῶ τό 60% τοῦ συνόλου ἔχει μέχρι 200 κατοίκους (σ. 336, πίνακας 19). Τό οἰκιστικό δίκτυο τῆς Ἀνατολικῆς Κρήτης χαρακτηρίζεται λοιπόν ἀπό πολυάριθμους ἀλλά μικροῦ καί μεσαίου μεγέθους οικισμούς, παραμένει ὁμως ἀκόμη, νομίζω, ζητούμενο ἡ διερεύνηση τών ὁρων πού ἐπέβαλαν αὐτοῦ τοῦ τύπου τήν οἰκιστική συγκρότηση καί τών συνθηκῶν πού ἐπέτρεψαν τή μακρά ἐπιβίωσή του.

Ἄμεσα συνδεδεμένη μέ τό οἰκιστικό δίκτυο εἶναι καί μία ἀκόμη παρατήρηση τοῦ Ν. Ἀνδριώτη πού ἀξίζει περαιτέρω διερεύνηση. Περίπου τό 45% τών οικισμῶν τῆς Ἀνατολικῆς Κρήτης ἀπό αὐτούς πού ἐντοπίζονται στίς πηγές τόσο τό 1583 ὅσο καί τό 1881 εἶναι κτισμένοι σέ ὑψόμετρο 200 ἕως 400 μέτρων. Ἐπίσης, γύρω στό 17% μέ 18% βρισκονται σέ ὑψόμετρο κάτω τών 200 μέτρων καί μία ἀνάλογη μερίδα, περί τό 15-17%, εἶναι κτισμένοι σέ ὑψόμετρο 400-500 μέτρων (σ. 75 καί σ. 330-331, πίνακες 13-14). Μιά ἀνάλογη ὑπό ἐξέλιξη ἔρευνα γιά τούς οικισμούς τῆς Κεντρικῆς Ἑλλάδας στίς ἀρχές τοῦ 19ου αἰῶνα δείχνει ὅτι τό 60% περίπου ἀπό αὐτούς βρισκονται σέ ὑψόμετρο μέχρι 200 μέτρα. Ἡ διαφαινόμενη διαφορά μεταξύ ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδας καί Κρήτης εἶναι σημαντική, τά αἴτια ὁμως πού τήν προκαλοῦν (τό γεωφυσικό ἀνάγλυφο τῆς περιοχῆς ἴσως ἡ ἐπιλογή τών κατοίκων νά ἐγκαθίστανται μακριά ἀπό τή θάλασσα γιά λόγους ἀσφάλειας) ἀναζητεῖ ἐξήγηση.

Κοινό χαρακτηριστικό τοῦ οἰκιστικοῦ δικτύου τῆς Κρήτης μέ ἄλλες ἐλληνικές περιοχές ὑπῆρξε ἡ ἰσχυρή ἀντοχή πού ἐπέδει-

ξε στό χρόνο. Ἡ ὀθωμανική κατάκτηση δέν φαίνεται νά ἐπέφερε κάποια σημαντική καί μόνιμη μεταβολή στήν οἰκιστική συγκρότηση (σ. 81). Ἡ ἐπανακατοίκηση οικισμῶν πού φαίνεται νά εἶχαν ἐγκαταλειφθεῖ κατά τή διάρκεια τῆς μακροχρόνιας πολιτορχίας τοῦ Ἡρακλείου εἶναι μία ἔνδειξη ἀκριβῶς τῆς ἀνθεκτικότητας πού ἐπέδειξαν οἱ οἰκισμένες θέσεις. Ὁ Ν. Ἀνδριώτης ἐπισημαίνει βεβαίως τήν ἀπουσία ἀπό τά σχετικά τεκμήρια 88 οικισμῶν, μικροῦ κυρίως μεγέθους, μεταξύ τών ἐτῶν 1573 καί 1671, καθώς καί ἄλλων οικισμῶν πού παύουν νά ἐμφανίζονται στίς πηγές μέχρι τά τέλη τοῦ 19ου αἰῶνα (σ. 81, 183-184, 191-196). Ἐνδεχομένως ὀρισμένοι ἀπό αὐτούς νά βρισκονται μέ νέο ὄνομα μεταξύ ἐκείνων πού πρωτοεμφανίζονται στίς μεταγενέστερες πηγές. Πάντως, νομίζω, ὅτι μέ ἐξαίρεση τούς οικισμούς ἐκείνους γιά τούς ὁποίους ὑπάρχουν ρητές μαρτυρίες ἐρήμωσης, ἐγκατάλειψης ἢ ἄλλης ἐγνωσμένης κατάληξης, προτιμότερη ἴσως εἶναι ἡ θεώρησή τους ὡς ἐξαφανισμένων ἀπό τίς πηγές⁵, ἀφοῦ οἱ ἀπογραφικοῦ τύπου κάτοικοι ἀπό τούς ὁποίους προέρχεται ἡ πληροφορία μας δέν ἐπιτρέπουν ἐνδελεχῆ διερεύνηση τῆς τύχης τους.

Ὅπως ἀναφέρθηκε παραπάνω, ὁ Ν. Ἀνδριώτης παραθέτει στό τρίτο μέρος τῆς μελέτης του παράγοντες πού ἐπέδρασαν ἀρνητικά στόν πληθυσμό. Διαπιστώνει ὅτι, μέ ἐξαίρεση τίς μετακινήσεις πληθυσμοῦ πού συνδέονται μέ ἐξεγέρσεις, οἱ ὑπόλοιποι παράγοντες δέν φαίνεται νά ἐπέδρασαν καθοριστικά στήν ἐξέλιξη τοῦ πληθυσμοῦ (σ. 307-309). Ἰσχυρότερες φαίνεται ὅτι ὑπῆρξαν οἱ ἐπιπτώσεις τῆς πανώλης, πού ἀπό τόν 16ο αἰῶνα μέχρι τίς ἀρχές τοῦ

5. Τόν ὄρο αὐτό ἐπιλέγει ἀναφερόμενος στό ἴδιο θέμα καί ὁ Μιχ. Κοκολάκης, *Τό ὕστερο γιαννιώτικο πασαλίκι. Χῶρος, διοίκηση καί πληθυσμός στήν Τουρκοκρατούμενη Ἡπειρο (1820-1913)*, Ἀθήνα 2003, σ. 249-252.

Οίκισμοί και πληθυσμός στην Ανατολική Κρήτη

19ου επανέρχεται συχνά-πυκνά στις πηγές (σ. 231-247). Οί μαρτυρίες της εποχής κάνουν λόγο συνήθως για μεγάλο –κάποτε και τεράστιο– αριθμό θυμάτων. Κατά κανόνα ρέπουν στην υπερβολή. Δέν είναι δυνατό, για παράδειγμα, να έχει βάση ή μαρτυρία ότι τό 1611 υπήρξαν 20.000 θύματα από τήν επιδημία πανώλης στό Χάνδακα, όταν ή πόλη είχε πληθυσμό γύρω στίς 12.000 μέ 14.000 κατοίκους και τό διαμέρισμα περί τούς 70.000-76.000, επιπλέον δέ, οί άμέσως μεταγενέστερες μαρτυρίες δείχνουν μικρή μόνο κάμψη του πληθυσμού (σ. 241, 317). Ή πληθώρα μάλιστα μνειών επιδημίας πανώλης μάλλον πρέπει να προβληματίζει για τήν έγκυρότητά τους, διότι, εκτός των άλλων, στίς ποικίλης προέλευσης αυτές μαρτυρίες (άναμνήσεις, χρονικά, ταξιδιωτικές έντυπώσεις, έπιστολές κλπ.) γίνεται άνάμειξη των σοβαρών επιδημιών μέ μεμονωμένα περιστατικά πού άποτελοϋσαν τήν κανονικότητα της εποχής. Ήτοι, τόν 18ο αιώνα, εάν οί επιδημίες των έτων 1717-1718, 1728-1729, 1733, 1738-1741, 1745, 1752, 1758-1760, 1767-1768, 1772, 1780-1781, 1796-1798, είχαν προκαλέσει τόν ίδιο αριθμό θυμάτων μέ τή λεγόμενη «μεγάλη πανούκλα» της περιόδου 1728-1729, πού φέρεται να στοίχισε στήν πόλη και τήν ύπαιθρο του Ήρακλείου 12.000 νεκρούς (σ. 243), είναι άμφιβολο εάν ό πληθυσμός θά ήταν σε θέση να ανακάμψει και ακόμη περισσότερο να παρουσιάζει μάλιστα άνοδο τόν 18ο και στίς άρχές του 19ου αιώνα.

Ή μελέτη του πληθυσμού και των οικισμών στό μεταπολιτευτικά χρόνια εισέβαλε όρμητικά στήν έλληνική ιστοριογραφία μέ τό καινοτόμο έργο του Βασίλη Πανα-

γιωτόπουλου για τούς οικισμούς της Πελοποννήσου, πού εκδόθηκε στό έλληνικά τό 1985. Στά είκοσι τόσα χρόνια πού μεσολάβησαν μέχρι σήμερα ή έρευνα δέν πρόρεσε ίσως να άπογειωθεί, νομιμοποίησε όμως τό άντικείμενο στό χώρο των έλληνικών ιστορικών σπουδών, κατέληξε σε όρισμένες κοινές παραδοχές και άνέδειξε ένα παραμελημένο τεκμηριωτικό υλικό, μιá δεξαμενή γνώσεων, πολύτιμη παρακαταθήκη για τούς έρευνητές και γόνιμο πεδίο για τήν καλλιέργεια της ιστορικής έρευνας. Ή μελέτη του Ν. Άνδριώτη εντάσσεται άπολύτως στό πλαίσιο αυτό. Μέ γνώση της ελληνικής και διεθνούς βιβλιογραφίας για τό θέμα, της τοπικής κρητικής βιβλιογραφίας και των πηγών, ό συγγραφέας παρέχει ένα έργο τεκμηριωμένο, πλούσιο σε πληροφορίες αλλά και έρεθίσματα για πληρότερη σκέψη και προβληματισμό. Ό άναγνώστης –όπως άλλωστε και σε όλες τίς μελέτες μέ άνάλογο άντικείμενο– είναι καταδικασμένος να ακολουθήσει τόν έρευνητή στίς, άχαρες συχνά, περιπλανήσεις σε ύπολογισμούς και ποσοτικά στοιχεία – οί όποιες εδώ κάποτε μάλιστα δυσχεραίνονται από τήν παράθεση αριθμητικών δεδομένων πού θά μπορούσαν ένδεχομένως να έχουν συγκεντρωθεί σε πίνακες ή από τήν άπουσία χαρτών πού θά επέτρεπαν τήν εύχερέστερη παρακολούθηση όσων αναφέρονται για τούς οικισμούς και τή διοικητική διαίρεση. Νομίζω, όμως, ότι στό τέλος της άναγνωστικής διαδρομής άποζημιώνεται, καθώς άποχωρίζεται τό βιβλίο πλουσιότερος σε γνώσεις για τήν εξέλιξη του πληθυσμού στό χρόνο και τήν συγκρότηση του οικιστικού πλέγματος της Κρήτης.

Δημήτρης Δημητρόπουλος